

کاپیتولاسیون در تاریخ ایران

دکتر یوسف رحیم‌لو

اگر کاپیتولاسیون واگذاری امتیازات و حقوقی برای خارجیان مقیم کشور عموماً و حق قضاوت کنسولی بطور اخص باشد^۱، باید گفت که در این صورت کاپیتولاسیون در ایران دارای ریشه‌هایی قدیمی‌تر از عهدنامه تجارته‌تر کمان‌چای است. در عصر صفویه چنین حقوق و امتیازاتی طی فرمان‌ها یا قراردادهایی برای خارجیان به رسمیت شناخته شده است که به اهم آن‌ها در زیر اشاره می‌شود.

ظاهر اولین فرمانی که در مورد آزادی مراد و عیسویان و تجارت‌شان در ایران و معافیت از عوارض و قضاوت محاکم کشور و آزادی اموال آنان صادر شده، فرمان شاه‌عباس اول هنگام مأموریت آنتونی شرلی در ۱۰۰۷ به دربارهای اروپا است.^۲

همان پادشاه صفوی با فرمانی در ۱۰۲۶ آزادی‌های تجارته‌ی و مذهبه‌ی برای بازرگانان و مأموران شرکت انگلیسی هند اعطا کرد.^۳

در سال ۱۰۳۳، شاه‌عباس قراردادی با فرستاده شرکت هند شرقی هلند، هوبرت ویسنیک، بست که طی آن آزادی سفر، بازرگانی، معافیت گمرکی، آزادی اموال و مسکن و مذهب به اتباع هلند داده می‌شد.^۴

شاه صفی، نوه و جانشین شاه‌عباس، ضمن نامه‌ای به پادشاه هلند،

امتيازات اعطائی جد خود را تأیید کرده اطمینان می‌دهد که هنگام سلطنت او در رفاهیت سوداگران هلندی بیش از پیش توجه خواهد شد.^۵

بهترین و جامع‌ترین نمونه قراردادهاى کاپیتولاسیونی در ایران، پیش از عهدنامه‌ترکمان‌چای، قراردادهاى ایران و فرانسه ۱۱۲۰ (۱۷۰۸ م.)^۶ و ۱۱۲۷ (۱۷۱۵)^۷ و ۱۲۲۲ (۱۸۰۸)^۸ می‌باشد که ضمن آن ها علاوه بر تسهیلات مربوط به آمد و رفت و بازرگانی فرانسویان و اقامت آنان، حق قضاوت کنسولی^۹ نیز به صراحت در نظر گرفته شده است.

تفاوت فرمان‌ها و قراردادهاى فوق با عهدنامه تجارتي ترکمان‌چای ۱۲۴۳ (۱۸۲۸) تنها در این است که اولاً فرمان‌هاى مذکور يك جانبه بوده‌اند و ثانياً قراردادهاى ایران و فرانسه هرگز به مرحله اجرا در نیامده‌اند.^{۱۰} سه دیگر این که شرایط سیاسى محیط به عهدنامه‌هاى گذشته با شرایط موجود در زمان انعقاد عهدنامه ترکمان‌چای به کلی دگرگونه بود. ایران اگر چه معاهدات پیش از ترکمان‌چای را به ملاحظات اقتصادی و سیاسى پذیرفته بود ولی اجبار زیادى در این کار نداشته‌است. در صورتى که در ۱۲۴۳ (۱۸۲۸) شروط عهدنامه تجارتي ترکمان‌چای بعد از شکست در جنگ با روس‌ها بر ایران تحمیل شده و دولت قاجار نیز در آن حالت چاره‌ای جز قبول و اجرا نمی‌دیده است.^{۱۱}

تحمیلی بودن شرایط عهدنامه ترکمان‌چای هنگامى بیشتر جلب توجه می‌کند که آن شرایط را با مواد عهدنامه گلستان ۱۲۲۸ (۱۸۱۳)، که این دیگری هم بعد از شکست ایران در جنگ‌هاى دوره اول باروسیه بسته شده بود، مقایسه کنیم.^{۱۲} در عهدنامه گلستان اگر چه موادی در آزادی رفت و آمد و خرید و فروش اتباع طرفین در دو کشور (فصل هشتم) و نرخ گمرکى پنچ درصد برای کالاهاى طرفین (فصل نهم) قید شده است، ولی موضوعی در

خصوص حقوق قضائی کنسول‌ها و مصونیت‌های قضایی اتباع روسیه در ایران نه‌گنجانده‌اند.

فرق دیگر میان عهدنامه ترکمان‌چای با معاهدات پیش از آن در این است که عهدنامه تجارتهی ترکمان‌چای مأخذی شد که دول دیگر نیز در روابط خود با ایران و در انعقاد عهدنامه‌های تجارتهی و دوستی آن را درمد نظر می‌گرفتند، در حالی که عهدنامه‌های پیشین به هیچ وجه چنین اعتباری نیافته‌اند.

به این ترتیب در تمام قراردادهای خارجی ایران در دوره بعد از ۱۲۴۳ (۱۸۲۸) موادی در خصوص آزادی مسافرت و تجارت و اقامت و اموال و نرخ گمرکی صدی پنچ و حق قضاوت کنسول‌های بیگانه در ایران دیده می‌شود. بعضی حقوق‌دانان خارجی کوشیده‌اند تحمیلات مزبور را به دلایل اختلاف مذهبی و قضایی توجیه و تأیید نمایند. این دلایل اساس درستی ندارند. تنها دلیل وجود این تحمیلات قوی بودن دولت‌ذی‌نفع بوده‌است.^{۱۳} دولی که بعد از تاریخ انعقاد عهدنامه ترکمان‌چای، از مقررات کاپیتولاسیونی در ایران استفاده کرده‌اند، یا این مقررات را آشکارا در قراردادهای خود با ایران ذکر نموده‌اند و یا با استناد به شروط و ترتیبات موافق دول کامله‌الوداد که در عهد قید شده از آن مقررات بهره‌مند گردیده‌اند.^{۱۴}

اصل کامله‌الوداد اصلی است که با قید آن در قراردادهای دولت‌ها از موافق‌ترین و سودمندترین شروطی که متعاهدین آن‌ها در گذشته در حق دولتی ثالث مراعات کرده‌اند یا در آینده خواهند کرد، بهره‌مند می‌شوند.^{۱۵} اصل کامله‌الوداد در تاریخ قراردادهای ایران با دول خارج برای

اول بار ظاهراً در عهدنامه ایران و هلند سال ۱۰۳۸ (۱۶۳۱ م.) ذکر شده است که مطابق آن مأموران رسمی و تجار ایرانی در هلند از مزایا و حقوق افراد دولت کامله‌الوداد استفاده می‌کردند (ماده ۱۵)^{۱۶}.

در تمام قراردادهای دوستی و تجارتي ایران در دوره قاجار، اصل کامله‌الوداد برای رفتار با اتباع بیگانه در ایران و یا ایرانیان در خارج در نظر گرفته شده است. این اصل امروزه هم در قراردادهای ذکر می‌شود. اما بودن این اصل در عهد قرن نوزدهم برای ایرانیان و بیگانگان به معنای رعایت تقابل و برابری نبود، چه دولت کامله‌الودادی که حقوق آن مأخذ رفتار با دیگر خارجیان بود در مورد ایران دولت روسیه تزاری بود که بعد از دو دوره جنگ‌های طولانی پیروز شده و خواست‌های خود را بر ایران مغلوب تحمیل کرده بود و در نتیجه از امتیازات زیادی بهره‌مند می‌شد؛ در حالی که در مورد دولت‌های متعهد ایران دولت کامله‌الوداد دولت پیروز و امتیازات مورد استفاده آن تحمیلی نبودند.

در تاریخ عهدنامه‌های کاپیتولاسیونی در ایران قرن نوزدهم دو مسئله جلب توجه می‌کند:

یکی این که اگرچه دولت روسیه کامله‌الودادترین دولت‌های متعهد ایران بود، در موضوع نرخ گمرکی مال‌التجاره‌های روسی و ایرانی تقابل و تساوی را در ماده سوم عهدنامه تجارتي ترکمان چای مراعات کرده بود. چه، از کالاهای طرفین هنگام ورود یا خروج در ممالک دو طرف باید تنها يك بار به نرخ صدی پنج ارزش کالا گمرک اخذ می‌شد. در صورتی که عهدنامه‌های ایران با دول دیگر این تقابل و برابری را نادیده گرفته است. زیرا به موجب این عهد نامه‌ها، بازرگانان خارجی در ایران از

نرخ گمرکی پنج درصد استفاده می‌کردند در حالی که تجار ایرانی در کشورهای خارج باید نرخ گمرکی معمول در مورد بازرگانان دول کامله‌الوداد را که خیلی بیشتر از صدی پنج بود می‌پرداختند.

موضوع جالب توجه دوم این که هر چند دول خارجی در ایران از همان حقوق گمرکی مأخوذ از بازرگانان روسی می‌خواستند بهره‌یاب باشند ولی بهتر می‌دیدند به جای ذکر نرخ صدی پنج در عهدنامه‌ها، اصل رفتار با اتباع دولت کامله‌الوداد را قید کنند. گویا ترین نمونه در این مورد عهدنامه دوستی و تجارتی ایران و بلژیک سال ۱۲۵۷ (۱۸۴۱) و شرطنامه نیمه آن است^{۱۷}. ماده سوم عهدنامه که به تاریخ چهارشنبه بیست و دوم جمادی‌الاولی ۱۲۵۷ هجری قمری منعقد شده چنین است:

« اشخاصی که از تبعه دولتین بهیستین به عنوان تجارت یاسیاحت بممالک یکدیگر می‌روند یا توقف می‌نمایند در حق آنها لازمه احترام مرعی شود. از عوارض و تقسیم معاف باشند و در وقت دخول و خروج تجار دولت بلجیق از امتعه آنها در يك جا يك دفعه از صد پنج گمرک زیاده مطالبه نشود و از امتعه تجار دولت علیه ایران مثل تبعه دولتین متحابتین فرانسه و انگلیس موافق تعرفه رفتار گردد.^{۱۸} »

به تاریخ دوازدهم رمضان همان سال ۱۲۵۷ میان ایران و انگلیس عهدنامه تجارتی منعقد شد که در فصل اول آن چنین آمده است^{۱۹}:

« تجار دولتین علیتین بالسویه مأذون و مرخص اند که هرگونه امتعه و اقمشه خود را به مملکت یکدیگر نقل نمایند و در هر بلدی از بلاد که بخواهند مباحه یا معاوضه نمایند و از متاعی که می‌آورند و می‌برند در حین ورود يك مرتبه به طریقی که از تجار دولت کامله‌الوداد فرنگه گمرک

ومال التجاره گرفته می‌شود از تجار تبعه طرفین مطالبه خواهد شد و در زمان خروج يك مرتبه و دیگر به هیچ اسم و رسم از تجار دولتی در مملکت‌های جانبین چیزی مطالبه نخواهد شد ...»

طرز نگارش فصل اول عهدنامه ایران و انگلیس فقط از لحاظ امتیازات گمرکی آتی برتری به سیاق تحریر فصل سوم عهدنامه ایران و بلژیک داشت و در خود سال ۱۲۵۷ (۱۸۴۱) نتیجه عملی هر دو معاهده یکی بود. دولت بلژیک به محض آگاهی از محتوای معاهده ایران و انگلیس خواستار الحاق تمیمه‌ای به عهدنامه خود با ایران گردید که تاریخ تحریر آن پانزدهم ذی حجه ۱۲۵۷ هجری می‌باشد. در این تمیمه چنین قید شده است :

« نظر به اظهار جناب وزیر بحر^{۲۰} و ملاحظه کتاب تعریف به سبب تغییر فقره آخر ماده سیم عهدنامه مبارکه که متعلق به گمرک تبعه دولت علیه ایران و دولت بهیه بلجیقاست نظام گمرک دولت بلجیقا مغشوش و پریشان می‌شد^{۲۱} لهذا مأمورین طرفین محض ملاحظه صلاح دولتیین علیتین قرار فقره مزبور را به این نحو دادند که تبعه دولتیین گمرک را وقت ورود و خروج به مملکت یکدیگر مانند شرط اول عهدنامه تجارته دولت بهیه انگلیس که این اوقات مابین دولت علیه ایران و دولت مشارالیه منعقد شده است کارسازی نمایند. این شرط نامه جداگانه انشاءالله بعد از تصدیق و امضای امنای دولتیین ذی شوکتین در مدت چهار ماه یا کمتر در اسلامبول مبادله خواهد شد و همان قدر قوت و قدرت خواهد داشت که گویا در عهدنامه مبارکه [که] در بیست و یکم جمادی الاولی منعقد گشته است لفظاً به لفظ مندرج شده ...»

همه این دبه کاری و غوغاهای بلژیک برسر لفظ پنج درصد بود که ترجیح می‌داد به عبارت تعرفه معمول در مورد تجار دولتهای کامله الوداد فرنگ مبدل شود .

با وجود این که بازرگانان بیگانه بایستی مطابق قراردادهای مبلغ پنج درصد ارزش کالاها را به عنوان حق گمرکی به دولت ایران به پردازند، به علت فساد که در آن عصر همچون بیماری واگیر و مزمنی تمام دستگاههای اداری این مملکت را مبتلا ساخته بود، تجار خارجی با پرداخت رشوه‌ای اندک موفق می‌شدند که نرخ گمرک مال التجاره‌های خود را حتی به کمتر از سه درصد کاهش دهند^{۲۲} و یا بدون پرداخت کمترین مبلغی کالاهای خود را بطور قاچاق وارد کشور می‌نمودند^{۲۳}.

تا سال ۱۳۲۰ (۱۹۰۲)، حقوق گمرکی مال التجاره‌های متبادله میان ایران و روسیه بر مآخذ صدی پنج مذکور در عهدنامه تجارتهای ترکمان چای بود. در سال اخیر، میان دو دولت قرارنامه گمرکی مبادله گردید که حقوق گمرکی متفاوتی برای کالاهای مختلف معین می‌کرد^{۲۴}. گرچه قرارنامه گمرکی دیگری در سال بعد میان ایران و انگلستان منعقد شد^{۲۵}، ولی از آنجا که حجم مبادلات روسیه در تجارت خارجی ایران از تمام دول دیگر بیشتر بود، این تغییر تعرفه منحصرأ به سود روس‌ها صورت گرفته است^{۲۶}.

مضار کاپیتولاسیون ترکمان چای محدود به شکست تجارت خارجی ایران نبود. بزرگترین اثر منفی آن از بین بردن تمامیت حقوقی و استقلال قضائی ایران بود. برای رسیدگی به دعاوی که میان ایرانیان با خارجی‌ها پیش می‌آمد، وزارت امور خارجه ایران محاکم مخصوصی

بنام کارگزاری ایجاد کرده متصدیان آن‌ها در واقع نوعی کنسول داخلی بودند و وجود این محاکم تحمیلی بر بودجهٔ ضعیف دولت ایران بود. از طرف دیگر عدهٔ زیادی از اشرار و حتی جانبان برای رهایی از چنگال عدالت خود را تحت‌الحمایهٔ روس‌ها و دول دیگر بیگانه می‌نامیدند و کسی را یارای دست یازیدن بدانان نبود.^{۲۷} به این ترتیب نمایندگی‌های روسیه حتی در اختلافات شخصی میان مردم ایرانی نیز دخالت می‌کردند و هر کسی برای کسب قدرت و یافتن پشت و پناهی در برابر رقیب خود، به سفارت یا کنسولگری‌های روسیه متوسل و آلت دست آن‌ها می‌شد. حتی مالکان بزرگی که نمی‌خواستند با گرفتن نام تحت‌الحمایه حقوق مدنی خود را از دست دهند و از حق انتخاب شدن به نمایندگی مجلس یاراه یافتن به هیئت دولت محروم شوند و ضمناً مایل بودند که از حمایت روسیه برای توسعهٔ زمین‌های دهکدهٔ خود علیرغم زمین‌داران دیگر بهره‌مند گردند، برای خود مستأجری می‌یافتند که از اتباع یا تحت‌الحمایه‌های روسیه باشد. با این مداخلات، محاکم قضائی ایرانی قدرت خود را حتی در رسیدگی به اختلافات حقوق عمومی ایرانی‌ها نیز از دست می‌دادند.^{۲۸}

با توجه به مضار فراوان و متنوع کاپیتولاسیون، طبیعی بود که میهن‌پرستان و آزادی‌خواهان ایرانی الغای آن را آرزو کنند.

اولین اقدام برای لغو نظام کاپیتولاسیونی در روابط خارجی ایران به وسیلهٔ کابینهٔ صمصام‌السلطنه در سال ۱۳۳۵ قمری (۱۹۱۷ م.) صورت گرفت که بر اثر اعتراض دول ذی نفع در بوتهٔ فراموشی ماند. هیئت‌اعزای ایران به مذاکرات صلح و رسای بعد از پایان جنگ اول جهانی نیز در یادداشتی که به کنفرانس تسلیم کرد مضار کاپیتولاسیون را یادآور و حذف

آن را خواستار شد. لکن کسی بدان ترتیب اثر نداد.^{۲۹}
 مأخذ نظام کاپیتولاسیونی معمول در ایران که معاهده تجارته
 ترکمان‌چای بود در اسفند ۱۲۹۹ شمسی (۱۳۳۹ قمری و ۱۹۲۱ م.) بوسیله
 معاهده دوستی ایران و دولت شوروی روسیه لغو و از مقام اعتبار ساقط
 شد. در قسمتی از ماده اول معاهده مزبور چنین قید شده است:

«... نظر به آنچه گفته شد و با اشتیاق به این که ملت ایران مستقل
 و سعادت‌مند شده و بتواند آزادانه در دارائی خود تصرفات لازمه نماید،
 دولت شوروی روسیه تمام معاهدات و مقاولات و قراردادهائی را که دولت
 تزاری روسیه با ایران منعقد نموده و حقوق ملت ایران را تضییق می نمود،
 ملغی و از درجه اعتبار ساقط شده اعلام می نماید.»

هر چند دول دیگر از روش شوروی در الغای رژیم کاپیتولاسیون
 پیروی نمودند، ولی با اصلاحاتی که از آن تاریخ به بعد در تشکیلات
 قضائی ایران به عمل آمد بهانه‌های ظاهری دول استعماری در حفظ نظام
 کاپیتولاسیونی بتدریج محتوای خود را از دست داد. در این اصلاحات
 قضائی مرحوم داور سهم شایان ذکری دارد.^{۳۱}

در اواخر سال ۱۳۰۵ شمسی عدلیه ایران منحل و در اردی‌بهشت
 ۱۳۰۶ قضات جدید بحضور رضاشاه پهلوی معرفی شدند و به همین مناسبت
 هم بود که دستخط شاه مبنی بر الغای کاپیتولاسیون خطاب به مستوفی-
 الممالک، رئیس الوزرای وقت، صادر شد. به دنبال فرمان مذکور، نظر
 دولت ایران در خصوص حذف قضاوت کنسول‌ها و مزایای اتباع خارجه در
 ایران از طرف کفیل وزارت امور خارجه وقت به نمایندگان دول بیگانه
 اعلام (۱۹ اردی‌بهشت ۱۳۰۶ = دهم ماه مه ۱۹۲۷) و قراردادهای موجود

فقط تا يك سال بعد از تاریخ فوق معتبر دانسته شد. دول خارجی می بایست در سر يك سال مهلت مذکور اقدام به عقد قرارداد تازه ای بادلالت ایران می نمودند . به این قسم از تاریخ بیستم اردی بهشت ۱۳۰۷ (۱۰ مه ۱۹۲۸) به بعد دیگر کاپیتولاسیونی در ایران وجود نداشت^{۳۲}. اسپانیا و فرانسه در آغاز امر به يك جانبه بودن تصمیم دولت ایران اعتراض ، ولی بعد صرف نظر نمودند .

از سال ۱۳۰۷ (۱۹۲۸) به بعد دول خارجی برای تعیین وضع اتباع خود در ایران متوسل به انعقاد معاهدات موقتی شدند که بعداً به قراردادهای قطعی مبدل گشتند. مطابق این قراردادهای موقت و یا دراز مدت ، بیگانگان در ایران از حق قضاوت کنسولی برخوردار نمی شدند و از لحاظ قضائی بیگانگان مانند اتباع ایرانی تابع محاکم و قوانین ایرانی می گشتند^{۳۳}.

با تفصیلات فوق ، ایران مدت يك قرن تمام (از ۱۸۲۸ تا ۱۹۲۸) تحت تأثیر نظام کاپیتولاسیونی ، استقلال قضائی و تمامیت قدرت ملی خود را از دست داد و با اقدام سال ۱۳۰۶ شمسی بار دیگر حقوق از دست رفته را استیفا نمود .

مراجع

- ۱- ر.ك. مقاله پیشین نگارنده در همین نشریه زیر عنوان: «کاپیتولاسیون در روابط بین‌الملل».
- ۲- ر.ك. مجموعه عهدنامه‌های تاریخی ایران از عهد خامنشی تا عصر پهلوی، گردآورده وحید مازندرانی، انتشارات وزارت امور خارجه، سال ۱۳۵۰ شمسی، ص ۶۱/۲. متن فرمان بدست نیامده و آن را از مجموعه انگلیسی اچینسن به فارسی ترجمه کرده است.
- ۳- ر.ك. سیاست خارجی ایران در دوره صفویه، نصرالله فلسفی، چاپ دوم، جیبی، تهران ۱۳۴۲، ص ۲۰۶/۷.
- ۴- همان مأخذ، ص ۲۵۶/۷.
- ۵- همان مأخذ، ص ۲۶۱. عین نامه به نقل از بایگانی وزارت امور خارجه انگلستان در «یکصد و پنجاه سند تاریخی»، نشریه کمیته تاریخ‌ستاد بزرگ ارتشتاران، تهران ۱۳۴۸، ص ۳۹-۴۰ چاپ شده است.
- ۶- ر.ك. *Les relations de l' Iran avec l' Europe occidentale à l' époque safavide Documents pour servir à l' hist. des relations ; ۱۸۲/۹۰*؛ پاریس ۱۹۳۷، *entre la France et la perse*، تألیف J. Thieury، چاپ Evreux، ص ۴۵-۵۶.
- برای خلاصه فارسی این قرارداد ر.ك. تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا، تألیف ن. حسام معزی، ج اول، تهران ۱۳۲۴، ص ۱۲۹/۳۲.
- برای فرمان شاه سلطان حسین در اجرای این قرارداد ر.ك. یکصد و پنجاه سند تاریخی، مذکور در شماره ۵، ص ۶۶/۸.
- ۷- ر.ك. اثر خانیبا بیانی، مذکور در شماره ۶، ص ۲۰۴-۲۰۰؛ اثر Thieury، مذکور در شماره ۶، ص ۶۲/۸. برای مختصری به فارسی از جریان سفارت محمدرضا بیگ در فرانسه که عاقد این قرارداد بود، ر.ك. اثر حسام معزی، مذکور در شماره ۶، ص ۱۳۷/۴۲؛ محمد رضا بیگ در پاریس، اقتباس حسین انصاری از نوشته‌های موریس اربت، تهران، بدون تاریخ چاپ، در ۷۸ صفحه.
- برای فرمان شاه سلطان حسین در اجرای این قرارداد ر.ك. یکصد و پنجاه سند تاریخی، ص ۹۰/۱.

- ۸- رك . اثر Thieury ، مذکور در شماره ۶ ، ص ۷۶-۶۹ .
 برای معرفی اجمالی قرارداد به فارسی رك. تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران،
 دکتر علی اکبر بینا ، ج اول ، از گلناباد تا ترکمن چای ، انتشارات دانشگاه تهران
 ۱۳۳۴ ، ص ۱۲۲ .
- ۹- مواد ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و قرارداد ۱۱۲۰ (۱۷۰۸) . ماده اول قرارداد
 ۱۱۲۷ (۱۷۱۵) مواد قرارداد سابق را معتبر می‌داند . ماده ۱۰ قرارداد ۱۱۲۷
 (۱۷۱۵) مربوط به اختلافاتی است که ممکن است میان فرانسوی‌ها با دیگران پیش
 آید . ماده ۱۱ قرارداد ۱۲۲۲ (۱۸۰۸) .
- ۱۰- رك . *Essai sur la condition des étrangers en Iran* .
 تألیف عبدالله معظمی ، پاریس ۱۹۳۷ ، ص ۴۸ .
- ۱۱- برای اطلاع از چگونگی انعقاد معاهدات ترکمان‌چای رك . اثر دکتر
 بینا ، مذکور در شماره ۸ ، ص ۲۳۵ به بعد ؛ و تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره
 معاصر ، تألیف سعید نفیسی ، ج دوم ، تهران ۱۳۴۴ ، ص ۱۴۷/۷۹ .
- ۱۲- برای متن فارسی عهدنامه گلستان رك . اثر دکتر بینا ، ص ۲۸۸/۹۴
 و مجموعه عهدنامه‌های تاریخی ایران ، مذکور در شماره ۲ ، ص ۱۲۷/۳۰ ؛ و اثر
 نفیسی ، مذکور در شماره ۱۱ ، ج اول ، چاپ دوم ، تهران ۱۳۴۴ ، ص ۲۵۵/۶۱ .
 برای متن فارسی عهدنامه‌های ترکمان‌چای رك. اثر دکتر بینا ، ص ۳۱۳-۲۹۵ ؛
 و مجموعه عهدنامه‌های تاریخی ایران ، ص ۱۳۰/۸ ، و اثر نفیسی ، ج دوم ، ص ۱۷۹/۸۹ .
 نبودن ماده مذهبی در عهدنامه ترکمان‌چای را دکتر معظمی بعلت روحیه
 تسامح ایرانیان میدانند که بیگانگان از آن آگاه بوده‌اند (اثر مذکور در شماره ۱۰ ،
 ص ۵۷) . با توجه به اینکه در عهدنامه‌های پیشین ایران و فرانسه چنین موادی وجود
 داشته است ، عدم ذکر آن را در عهدنامه ترکمان‌چای می‌توان به کسب حقوق برون‌مرزی
 زیادی از جانب روسیه مربوط دانست که به استناد آن‌ها هر کسی را تابع و تحت‌الحمایه
 خود قلم می‌داد و در این شرایط اختصاص دادن فصلی به آزادی‌های مذهبی حشوی
 بی‌مورد می‌شد .
- ۱۳- برای اطلاع از این دلایل و چگونگی رد آن‌ها رك : *La Politique*
européenne en Perse ، تألیف م . افشار ، لوزان ۱۹۲۱ ، ص ۵۱/۶ .
- ۱۴- برای نام دولت‌های متعاهد دودسته مزبور و تاریخ انعقاد قراردادهای
 آنان با ایران رك. اثر دکتر معظمی ، مذکور در شماره ۱۰ ، ص ۵۲/۴ ، و لغت‌نامه
 دهخدا ، ك - کاخ هشت‌بهشت ، ص ۳۷ ، که آن نیز از رساله حقوق بین‌الملل خصوصی
 دکتر معظمی نقل کرده است .

- ۱۵- رك . Droit international Public ، تألیف Ch.Rousseau ، چاپ سوم ، پاریس ۱۹۶۵ ، ص ۶۶ ، وماده «کامله الوداده» در فرهنگ فارسی دکتر معین .
- ۱۶- رك . مجموعه عهدنامه‌های تاریخی ایران ، ص ۶۵ .
- ۱۷- رك . ناسخ التواریخ - قاجاریه ، محمدتقی سپهر ، چاپ جهانگیر قائم مقامی تهران ۱۳۳۷ ، ج ۲ ، ص ۱۲۵/۸ .
- ۱۸- چون عبارت ناسخ التواریخ منشوش بود این قسمت از روضه الصقای ناصرى تصنيف رضاقلیخان هدایت ، تهران ۱۳۳۹ ، ج ۱۰ ، ص ۲۷۱ نقل شد .
- ۱۹- رك . ناسخ التواریخ ، مذکور در شماره ۱۷ ، ج ۲ ، ص ۱۲۴/۵ .
- ۲۰- در آن زمان رسیدگی به امور بازرگانی خارجی در بلژیک و فرانسه با وزیر بحر بوده است .
- ۲۱- شیون سیاسی .
- ۲۲- بایگانی وزارت امور خارجه فرانسه ، مکاتبات کنسولی ، تهران ، ج ۱ ، برگ ۸۹ ، نامه بوره ، وزیر مختار و نماینده فوق العاده فرانسه در تهران ، به تاریخ ۱۰ آوریل ۱۸۵۶ . بوره کسی است که عهدنامه دوستی و تجارتی ایران و فرانسه ۱۲۷۱ (۱۸۵۵) را منعقد و در این نامه راجع به آن اظهار نظر کرده است .
- ۲۳- همان بایگانی ، مکاتبات کنسولی ، تبریز ج ۱ ، برگ ۴۲۰ ، نامه کری به تاریخ ۲۰ آوریل ۱۸۷۰ .
- ۲۴- برای متن قرارنامه رك . مجموعه عهدنامه‌های تاریخی ایران ، ص ۱۴۸/۵۰ .
- برای جدول حقوق گمرکی کالاهای مختلف رك . گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران ، تألیف سید محمدعلی جمالزاده ، انتشارات کوه ، برلین ۱۳۳۵ قمری ، ص ۴۰ .
- ۲۵- برای متن این قرارنامه رك . مجموعه عهدنامه‌های تاریخی ایران ، ص ۱۲۱/۳ .
- ۲۶- رك . تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا ، مذکور در شماره ۶ ، ص ۳۸۴ .
- ۲۷- رك . اثر م . افشار ، مذکور در شماره ۱۳ ، ص ۵۶ .
- ۲۸- رك . اثر معظمی ، مذکور در شماره ۱۰ ، یاورقی صفحات ۱۶۳/۴
- (که از اثر دکتر متین د فتری زیر عنوان : La Suppression - des Capitulations en Perse ، پاریس ۱۹۳۰ ، ص ۸۰/۲ ، نقل کرده است .
- ۲۹- رك . اثر دکتر افشار ، مذکور در شماره ۱۳ ، ص ۵۷ .

- ۳۰- برای متن فارسی معاهده دوستی ایران و شوروی ۱۹۲۱ ر.ک. راهنمای عهد، گرد آورده وحید مازندرانی، تهران ۱۳۴۱، ص ۳۴-۲۵؛ و تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا، مذکور در شماره ۶، ص ۴۲۸/۳۶؛ و لغت نامه دهخدا، جزء مذکور در شماره ۱۴، ص ۳۹-۴۰.
- ۳۱- برای اصلاحات مذکور ر.ک. اثر معظمی، ص ۶۹ به بعد؛ و *The Modernization of Iran*، تألیف امین بنائی، چاپ استانفورد ۱۹۶۱، ص ۸۴-۶۸.
- ۳۲- ر.ک. لغت نامه دهخدا، جزء مذکور در شماره ۱۴، ص ۴۰؛ و سیر روابط و حقوق بین الملل، تألیف دکتر احمد متین دفتری، جات دوم، تهران ۱۳۴۴، ص ۱۹۵/۶؛ و اثر معظمی، ص ۷۵/۶.
- ۳۳- برای وضع بیگانگان در ایران بعد از سال ۱۳۰۷ (۱۹۲۸) ر.ک. اثر معظمی، ص ۷۶-۹۵.